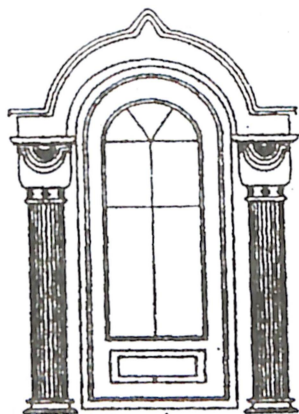

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

ВИПУСК 5
Мистецтвознавство

Збірка наукових праць

Харків ХДАК 1999

Я.В.Партола

РОБІТНИЧИЙ ТЕАТР Г.ХОТКЕВИЧА І ХАРКІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ ДІМ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОГО АРХІВУ)

2 лютого 1903р. у Харкові відбулося урочисте відкриття Народного дому, збудованого за ініціативою Харківського товариства писемності. Значення цієї події для тих часів важко переоцінити. Основною метою закладу, як значилось у “Доповіді Харківській Губернській Земській Управі від комісії з улаштування Народного дому”, є задоволення “нужды в общеобразовательных и разумных развлечениях для невыгодно живущего в городе и приезжающего из деревень рабочего населения” (З, од. зб. 237, 13). Одразу після відкриття Народний дім став дійсно популярним осередком культури і просвітництва серед робітничих верств. У цьому приміщенні розташувалися: народна аудиторія на 1000 відвідувачів, народна читальня-бібліотека на 150 читачів, народна чайна на 200 осіб, працювали вечірні школи, читалися лекції, влаштовувалися масові вечори, концерти, тут знайшли собі притулок найрізноманітніші гуртки та товариства. Та найголовнішою і найпопулярнішою функцією Народного дому, якій надавалось великого значення ще при будівництві¹ і яку відзначив в “Історії міста Харкова за 250 років його існування” проф. Д.Багалій, як ту, що надавала найбільшого задоволення відвідувачам, був театр.

Збудувавши добре обладнану сцену й зручний для глядачів зал, Комітет з керівництва Народним домом намагався створити умови проведення вистав, які були б най доступніші та зручніші для відвідувачів. Так, пунктом 3 “Інструкції Комітету з керівництва Народним домом на Кінній площі” встановлювалося: *“Назначение времени начала и окончания общедоступных спектаклей, концертов и вечеров зависит от Комитета по управлению Народным домом, с тем, чтобы вечера, концерты оканчивались возможно раньше, дабы не отнимать у рабочего люда времени необходимого для сна...Цена места в среднем не должна превышать 20-25 копеек, колеблясь в крайних пределах от 5 до 10 копеек...”* (З, од. зб. 237, 30). Зауважимо, що всі збори, за винятком вечорових витрат надходили до каси Товариства Писемності і йшли переважно на благодійні потреби. Крім того неабиякою заслугою Комітету з керівництва Народним домом було

¹ З доповіді Харківському губернському Земському зібранню комісії з улаштування Народного дому в Харкові: *“В виду того просветительного значения, какое имеет театр с тщательно выбранным репертуаром, в Народном доме внедрена сцена со всеми помещениями, необходимыми для удобства, ускорения и удешевления театральных представлений”* (З, од. зб. 237, 11).

розширення репертуарного списку (як російськими, так і українськими п'єсами), який був суворо визначений Управлінням зі справ друку для постановки у народних театрах.² Пропозицій щодо влаштування в Народному домі вистав до Комітету надходило досить багато. Але Комітет *“обсудивший этот вопрос всесторонне, признал наиболее соответствующим интересам дела”* (2, 9) мати при Народному домі два постійних гуртки аматорів, із яких один був би російський, а другий малоросійський. Таким чином організувалось дві постійні трупи – малоросійська, що складалась з робітників під керівництвом інженера Г.Галайди (Гната Хоткевича – в майбутньому відомого письменника, бандуриста, вченого, громадського діяча), та російська під керівництвом Г.Г.Назімова (Г.Рукерта). До моменту відкриття Народного дому гурток аматорів, створений Г.Хоткевичем з робітників Паровозобудівельного заводу, заводів Гельфрїх-Саде, Мельгозе та інших, уже існував протягом 1902 р. і був більш-менш сформованим колективом. Він став найпомітнішим серед інших у Народному домі і першим колективом подібного роду в Україні. За своїм високохудожнім репертуаром, серйозними мистецькими засадами, організацією справи Робітничий театр, власне, наближався до професійного. Але досі діяльність цього унікального колективу достатньо не висвітлена, його історія містить більше загадок ніж відповідей.

Слід зазначити, що це було не перше театральне починання організатора Робітничого театру Гната Хоткевича. Театр почав вабити його досить рано. Ще учнем Харківського реального училища (1890-1894) Г.Хоткевич організував аматорський театр у селі Дергачі. Пізніше, в 1900 р., такий театр він створює в селищі Печеніги. В роки студентства, навчаючись у Технологічному інституті (1895-1900), бере участь в організації студентського драматичного гуртка, до якого входили і студенти Харківського університету. Зі своїми виставами гурток гастролював по всій Харківщині, був навіть у Полтаві. Загалом, де б не довелося побувати Г.Хоткевичу, всюди він (за його власним виразом) намагався *“урядити вистави”*. *“Таке було молоде аматорство”* (5, 516), після якого настає серйозна театральна діяльність. І початком цього важливого періоду в своєму житті Г.Хоткевич вважав організацію Робітничого театру при Народному домі.

На початку свого існування аматорський гурток заводських робітників не був багаточисельним, відсутність окремого приміщення перешкоджала його розвитку. Репетиції проходили в брудних приміщеннях залізничних майстерень, не вистачало театральних костюмів, декорацій та іншого сценічного реквізиту. Від мізерної заробітної плати робітники виділяли

² Після відкриття Народного дому до Товариства Писемності надійшов лист губернатора, який ще раз нагадував про це та повідомляв, що для постановки інших п'єс, дозволених цензурою, товариство має виклопотати особливий дозвіл.

частину грошей для потреб театру. Значну суму грошей вносив і Г.Хоткевич. Крім того він сам малював декорації для вистав. Визначний український художник С.Васильківський допомагав сценічному оформленню вистав протягом усього існування театру. З відкриттям Народного дому пов'язаний період розквіту Робітничого театру. Перше і найголовніше, що здобув театр із переходом до Народного дому – дах над головою. Друге – придбав постійного глядача-шанувальника, оскільки *“район праці Народного дому – це був робітничий район, отже, публіка робітничка, яка в нашій гуртукі бачила свій й охоче підтримувала”* (5, 519). Третє – у новому приміщенні були всі можливості для зростання колективу – велика костюмерна, багаті декорації і чимало різного реквізиту. За час існування у Народному домі театр розрісся до 150 осіб самих тільки робітників, *“бо єдиний “тілгент” серед них був я”*, згадуватиме Г.Хоткевич. Незабаром вистави почав супроводжувати духовий оркестр робітників Паровозобудівельного заводу.

Сезон Робітничого театру тривав навіть влітку, на відміну від виступів інших аматорів Народного дому. Кожна вистава йшла один або два рази, репертуар постійно змінювався, репетиції велися безперервно. *“Бувавли випадки, коли на пробу товариші робітники приходили прямо від станка, з роботи – і з проби йшли прямо на роботу”* (5, 521). У 1903 р. театр дав 16 вистав, у 1904 – 17. У перший рік на кожній виставі побувало 795 глядачів, у другий – 805, усього ж на виставах українського Робітничого театру були присутніми 26064 глядачі. Г.Хоткевич клопотався за розширення репертуару. Серед дозволених були – *“Розумний і дурень”*, *“Циганка Аза”*, *“Крути та не перекручай”*, *“Ніч на Івана Купала”*, *“Чумаки”*, *“Сава Чалий”*, *“Понад Дніпром”*, *“Хазяїн”*. Найціннішим у діяльності цього колективу керівник вважав, *“що в робітничче оточення йшла українська ідея”*. *“А дати в ті часи 150 свідомих українців у робітничу масу – це я вважаю серйозною своєю заслугою”* (4, 21-22).

Та значення Робітничого театру не обмежується лише цим. Заслуга Г.Хоткевича була не тільки у служінні українській ідеї, хоча це було головним прагненням його життя, а й у підході до справи. До театрального мистецтва Г.Хоткевич завжди ставився досить серйозно і завжди був вимогливим до себе і своїх виконавців. *“Повне і абсолютне знання ролі, достатнє число добре опрацьованих репетицій, бесіди з приводу кожної ролі, а й то не ролі, а участі в масовій сцені”* (5, 522) - такі засади роботи театру, які виводили його з кола аматорів на значно вищий рівень. У Робітничому театрі виявилися режисерські здібності Гната Хоткевича, його вміння створювати доброзичливу творчу атмосферу. Стиль вистав був реалістичним, режисер піклувався про відповідність до зображуваної епохи театральних костюмів, барвистість декорацій, етнографічну та побутову точність. Вистави були насичені співами й танцями, широкого застосування набули сценічні ефекти. Особливо незабутнє враження на харківського глядача та рецензентів

справляли масові сцени. Велика кількість учасників театрального колективу й детальні режисерські розробки постановника дозволяли блискуче відтворити будь-які масові сцени. Наприклад, у виставі “Невольник” Г.Хоткевич переніс на сцену Запорізьку Січ і так змалював цю сцену в своїх спогадах – “...і оживало буйне товариство, не було статистів на сцені, а все жило, буяло. Там і побутові сцени, і музика, й танці, й п'ятика, і все, до чого додумувалась молода режисерська фантазія” (5, 523). Виставу “Чумаки”, де все побудовано на масових сценах, відвідали навіть М.Садовський, П.Саксаганський і автор п'єси І.Карпенко-Карий, які перебували у Харкові на гастролях, і віддали належне режисури.

Серед членів колективу було багато обдарованих акторів. Найпомітнішим із них був токар Кулінич – природжений актор на героїчні ролі. Робітник Черкасов добре виконував “ролі добрих батьків”, а Васюренко був талановитим коміком. Серед жінок виділялась Радченко, яка мала красивий голос, і робітники навіть збирали гроші на її навчання у консерваторії.

Робітничий театр під орудою Г.Хоткевича мав широкий резонанс – про нього схвально писала місцева преса, його полюбив глядач. Але в історії харківського Народного дому цей колектив залишив по собі слід не тільки своїм мистецтвом і майстерністю, а й гучним виходом з Дому, що призвело до глибокого, довготривалого і неприємного для обох сторін конфлікту. Якщо раніше глибинні його корені та спроби розв'язання не чітко вимальовувалися із відомих до останнього часу (переважно друкованих) джерел, то знайдені в Харківському архіві матеріали більш чітко окреслюють суть цієї справи. Пропрацювавши в Народному домі неповних два роки (протягом 1903-1904рр.), колектив залишає його. Причиною Г.Хоткевич у “Спогадах з театральної діяльності” вважав нерівнозначне ставлення до російського і малоросійського гуртків (перевага надавалась першому). У звіті ж до десятиліття Народного дому лише значилося: “*В конце 1904 года из-за пустяков прекратил постановку спектаклей в Народном доме кружок под управлением Г.Галайды*” (1, 9-10). Навряд чи “пустяки” призвели до призначення “Спеціальної комісії у справі розслідування конфлікту між Народним домом і гуртком робітників-малоросів”, яка розглядала справу близько року, очевидно Комітету з керівництва Народним домом було не досить приємно згадувати про цей прикрий випадок, який до того ж мав резонанс у пресі, а тим більше у ювілейному звіті. Початком справи став лист від колективу робітників (загалом 30 підписів) до Правління Харківського Товариства Писемності з проханням розв'язати конфлікт між гуртком та керівництвом Народного дому, зокрема з його головою С.Раєвським. Приводом був інцидент з відмовою гуртківцям у наданні приміщення для репетицій та зневажлива поведінка С.Раєвського. Але це була, як зазначалося в листі, остання крапля: “*За все время полуторогодовой неустанной работы,*

кружок не тільки не зустрічав підтримки, сочувствия со стороны комітета, а як раз навпаки. Останній же інцидент со спектаклем в пользу Общества взаимопомощи занимающихся ремесленным трудом окончательно показал нам, что при таких условиях работать в Народном доме больше нельзя” (З, од. зб. 263, 40-41). Робітничий театр не єдиний залишив Народний дім через недбале ставлення керівництва - “не вынося самодержавного режима г. Раевского: Общество Любителей Сценического Искусства, школа Богданова, а из менее заметных кружков наборщиков, кружок для исполнения русских пьес – все это удалилось уже из Народного дома” (З, од. зб. 263, 40-41). Робітники пишуть: “Но то обстоятельство, что не в силах были удержаться именно мы, рабочие, является чересчур печальным симптомом. Ведь мы и есть народ, тот самый, ради которого Народный дом построен..., а когда мы из простых посетителей обращаемся в сотрудииков полезного дела, то, казалось бы, этим самым заслуживаем если не благодарности, то хотя бы сочувствия, уважения к труду, к личности человека” (З, од. зб. 263, 40-41). І це дуже суттєві рядки, які визначають сутність конфлікту, в якому відобразилась суперечність цілої доби. Адже на порозі революційні події 1905-1907 років, коли робітництво заявить про своє самовизначення як клас і зажадає відповідного ставлення до себе. Учасники Робітничого театру потребували до себе гідного ставлення “на рівних” зі сторони керівництва Народним домом, чого останнє, вочевидь, ще не усвідомлювало і продовжувало виконувати місіонерську роль інтелігента-просвітника темного люду. Таке ставлення керівництва виявилось і при розгляді самої справи, яка перетворилась на фарсовий судовий процес, засідання весь час відкладались або переносились. Судячи з допитів, ставлення членів комісії до гуртка, а здебільшого до його керівника було дещо упередженим. Інша сторона свідчила на користь керівництва Народним домом і звинувачувала гуртківців у наклепі та образах на адресу С.Раєвського. Взагалі складається враження, що члени комісії сприймали цю справу не надто серйозно, як сварку, а якщо визнавали якісь недоліки, вони стосувались переважно побутових негараздів. Правління Харківського Товариства Писемності, що обговорювало доповідь комісії у справі конфлікту, поставилося до проблеми відповідальніше, більшість його членів на спеціальному засіданні висловились про небезпідставність заяви робітників та зауважили на грубу поведінку С.Раєвського, який невдовзі після цих подій залишив свою посаду керівника Народним домом.

У висновках комісії було визнано дійсними претензії зі сторони колективу робітників, вказано на недоліки роботи Комітету з керівництва Народним домом. Цікаво, що серед основних причин конфлікту називалась особистість представника малоросійського гуртка - посередника між ним і комітетом Гната Хоткевича. В усьому виявилась винна його запальна вдача й те, що він надто переймався цією справою: “Излишняя страстность и

експансивність мешали г. Хоткевичу видіти в їх настоящем свете, что, по видимому, и было одной из главных причин конфликта у кружка рабочих с Народным домом" (3, од. зб. 279, 133). Г.Хоткевич дійсно мав нелегку вдачу, але сприймав все так гостро саме через свою небайдужість до справи, і сама комісія це визнає: *"Господин Хоткевич с увлечением отдавался идее наилучшей постановки малорусских пьес в Народном доме...кружок рабочих и его дело были близки и дороги г.Хоткевичу, а рабочие, в свою очередь, ценили в нем хорошего руководителя, преданного делу человека и при том доброго товарища – это ясно замечалось из свидетельских показаний"* (3, од. зб. 279, 133). Ці зауваження розкривають організаторські здібності Г.Хоткевича, свідчать про його авторитет серед гуртківців. І саме цим збережені в архівах документи є цікавими для сучасного дослідника. Ці матеріали не тільки уточнюють суть конфлікту, вони містять листи Г.Хоткевича до комісії, у яких, крім ділового листування, висловлюються думки щодо свого бачення театру, його завдань й суспільного значення, що важливо для вивчення творчої спадщини митця. Погляди Г.Хоткевича щодо просвітницького призначення театру збігалися з поглядами керівництва Народним домом. Але, якщо для Комітету це просвітництво було дещо абстрактним, для Г.Хоткевича воно було досить конкретним: *"Харьковский Народный дом, как институция, возникшая на территории Украины, необходимо должен считаться со своими обязанностями породившему его краю. Харьковский Народный дом должен обращать внимание на украинский народ и не имеет нравственного права оставлять в стороне то, что дано самой Украиной"* (3, од. зб. 279, 111). Робітничий театр став уособленням тих вимог, які Г.Хоткевич висував до театрального мистецтва загалом. Театр для нього був формою громадсько-освітньої роботи, виховання культурних і художніх смаків простого народу. Все своє життя відданий ідеї просвітницького подвижництва, "українській ідеї", Г.Хоткевич організував колектив, який, прилучаючись до національної культури, сам ніс її в широкі робітничі маси. За недовгий час свого існування театр став відомим і популярним не тільки в робітничому середовищі, а був помітним явищем у театральному житті міста.

Розрив робітничого театру з Народним домом мав обопільно негативні наслідки. Малоросійські вистави інших гуртків уже не мали такого широкого розголосу і не приносили таких прибутків для Народного дому, як театр Г.Хоткевича. Робітничий театр після виходу з Народного дому проіснував недовго. Протягом року ще ставились вистави в робітничих районах, у найманих приміщеннях. Справа була перервана остаточно, коли події 1905 р. змусили керівника театру емігрувати до Галичини.

Сумна доля згодом спіткала й Народний дім. Важко повірити, що лише за 30 років споруду, яка була відзначена почесним дипломом на міжнародній виставці в Брюсселі, було визнано непридатною для

користування. Народний дім знесли, а на тому самому місці почали будувати оперний театр (сучасний Палац Культури ХЕМЗ) та робітничє селище на 36 будинків. Імовірно, Народний дім просто заважав новим проектам радянської гігантоманії, а також був небезпечний тим духом, який панував у ньому. Натомість харківський Народний дім, в стінах якого працював Перший робітничий театр Г.Хоткевича, російським аматорським гуртком керував Г.Алексєєв (брат К.С.Станіславського), де виступав Ф.Шаляпін та розпочав свою діяльність щойно утворений Червонозаводський театр, залишився лише в спогадах та архівних записах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Десятилетие Народного Дома Харьковского Общества Грамотности, 1903-1904,- X, 1913*
2. *Отчет Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1903 год.-X, 1904*
3. *Харківський обласний архів.- Фонд 200.- опис 1*
4. *Хоткевич Г. Моя автобіографія // Хоткевич Г. Твори: У 8т.-X., 1928-1933.-Т. 1*
5. *Хоткевич Г. Твори: В 2т.-К., 1966.-Т. 2*